

OVER DEKHERINNERINGEN

Sigmund Freud¹

In samenhang met mijn psychoanalytische behandelingen (bij histerie, dwangneurose e.a.) heb ik vaak de gelegenheid gehad mij te ontfermen over brokstukken van herinneringen die het individu uit de eerste jaren van zijn kindertijd in het geheugen bewaard heeft. Zoals ik reeds elders (Freud, 1896c: 25) aangegeven heb, moet men voor de indrukken uit deze levensperiode een grote pathogene betekenis in aanmerking nemen. Het psychologisch belang van het thema van de kinderherinneringen is in elk geval verzekerd, omdat hier een fundamenteel verschil tussen het psychisch functioneren van kinderen en volwassenen nadrukkelijk naar voren treedt. Niemand betwijfelt dat de ervaringen van onze eerste kinderjaren onverwoestbare sporen in het hart van onze ziel hebben achtergelaten. Wanneer we ons *geheugen* echter bevragen naar die indrukken die voorbestemd zijn om ons tot aan ons levenseinde te beïnvloeden, dan levert dit ofwel niets ofwel een relatief klein aantal losstaande herinneringen op van vaak vraagwekkende of twijfelachtige waarde. Dat de levensloop door het geheugen als een samenhangende ketting van voorvallen gereproduceerd wordt, komt niet tot stand voor het zesde of zevende levensjaar en bij velen pas na het tiende. Vanaf dan installeert zich echter ook een constante verhouding tussen de psychische betekenis van een ervaring en het bewaard blijven ervan in het geheugen. Wat door zijn onmiddellijke of kort daaropvolgende effecten belangrijk lijkt, wordt onthouden en wat onbelangrijk geacht wordt, wordt vergeten. Wanneer ik mij een gebeurtenis gedurende een lange tijd kan herinneren, dan vind ik in het feit van het bewaren ervan in het geheugen een bewijs dat zij destijds een diepe indruk op mij gemaakt heeft. Gewoonlijk verwonder ik mij erover wanneer ik iets belangrijk ben vergeten en nog meer misschien wanneer ik iets schijnbaar onbelangrijk bewaard zou hebben.

1. Nederlandse vertaling V. Knockaert & F. Geerardyn.

Enkel in bepaalde pathologische psychische toestanden wordt de voor de normale volwassene geldige verhouding tussen het psychisch belang en het bewaren van een indruk in het geheugen opnieuw verbroken. De hystericus bijvoorbeeld blijkt regelmatig amnestisch te zijn voor het geheel of een deel van die ervaringen die tot het uitbreken van zijn lijden hebben gevoerd, en die toch door deze veroorzaking voor hem belangrijk geworden zijn of het ook afgezien daarvan, omwille van hun eigen inhoud, kunnen zijn. De analogie van deze pathologische amnesie met de normale amnesie voor onze kinderjaren wil ik beschouwen als een waardevolle aanwijzing voor de nauwe betrekking tussen de psychische inhoud van de neurose en onze kindertijd.

We zijn zodanig vertrouwd met deze armoede aan kinderherinneringen dat we gewoonlijk het probleem miskennen dat erachter schuilt en geneigd zijn haar als vanzelfsprekend af te leiden uit de rudimentaire toestand van de psychische activiteiten van het kind. In werkelijkheid toont het normaal ontwikkelde kind ons reeds vanaf de leeftijd van drie tot vier jaar een enorm aantal samengestelde psychische vermogens – in de vergelijkingen en gevolgtrekkingen die het maakt en in de uitdrukking van zijn gevoelens –, en het is niet zonder meer in te zien dat voor deze psychische akten, die aan de latere geheel gelijkwaardig zijn, amnesie moet bestaan.

Een noodzakelijke voorwaarde voor de behandeling van de psychologische vraagstukken die verknoopt zijn met de eerste kinderherinneringen zou natuurlijk het verzamelen van materiaal zijn, aangezien men bij navraag vaststelt welke herinneringen uit deze levensperiode de meeste normale volwassenen kunnen meedelen. Een eerste stap in deze richting zetten V. en C. Henri in 1895 met de verspreiding van een door hen opgestelde vragenlijst: de erg sprekende resultaten van deze rondvraag, waarop 123 personen antwoordden, werden in 1897 door beide auteurs gepubliceerd in *L'année psychologique* (vol. III, *Enquête sur les premiers souvenirs de l'enfance*). Aangezien het echter niet mijn bedoeling is om het thema uitputtend te behandelen, stel ik mij tevreden met het benadrukken van die enkele punten van waaruit ik kan komen tot de introductie van hetgeen ik benoem als "dekherinneringen".

De leeftijd waarnaar de inhoud van de vroegste kinderherinneringen verschoven wordt, is meestal deze tussen twee en vier jaar (zoals bij achtentachtig personen uit de reeks waarnemingen van de Henri's). Van sommigen reikt het geheugen echter verder terug, zelfs tot aan het einde van het eerste levensjaar, terwijl bij anderen de vroegste herinnering slechts stamt uit het zesde, het zevende, of zelfs het achtste levensjaar. Waarmee deze individuele verschillen overigens samenhangen laat zich

voorlopig niet aangeven. Men stelt echter vast, aldus de Henri's, dat een persoon wiens vroegste herinnering gesitueerd is in een zeer prille periode, bijvoorbeeld in het eerste levensjaar, ook over andere losstaande herinneringen uit de daaropvolgende jaren beschikt, en dat de reproductie van het ervaren als een voortschrijdende herinneringsketen bij hen aanvangt op een vroeger tijdstip – ongeveer vanaf het vijfde jaar – dan bij anderen wiens eerste herinnering in een later tijdperk valt. Het is dus niet enkel het tijdstip waarop een eerste herinnering voorkomt, maar de gehele functie van het herinneren die vervroegt of verlaat.

Van bijzonder belang is de vraag naar de *inhoud* van deze vroegste kinderherinneringen. Vanuit de psychologie van de volwassenen zou men de verwachting kunnen overnemen, dat uit het materiaal van het ervaren die indrukken als opmerkenswaardig werden uitgekozen die een machtig affect opriepen of die door hun gevolgen later erkend werden als betekenisvol. Een deel van de door de Henri's verzamelde ervaringen lijkt deze verwachting ook te bevestigen, want zij voeren als de meest frequente inhouden van de eerste kinderherinneringen enerzijds beangstigende gebeurtenissen, schaamte, lichamelijke pijnen e.d., anderzijds belangrijke voorvallen zoals ziekten, sterfgevallen, branden, de geboorte van broers en zussen enz. aan. Op deze manier is men geneigd aan te nemen dat het keuzepincipe voor de kinderziel hetzelfde is als voor de volwassenen. Het is niet onbegrijpelijk, maar toch uitdrukkelijke vermelding waard, dat de behouden gebleven kinderherinneringen dienen te getuigen van het onderscheid inzake de indrukken waarop de interesse van kinderen en deze van volwassenen zich richt. Op deze manier laat zich bijvoorbeeld gemakkelijk verklaren dat een persoon mededeelt dat zij zich verscheidene ongevallen herinnert – daterend van om en rond haar tweede levensjaar – die haar poppen overkomen zijn, maar toch amnestisch is voor de ernstige en droevige gebeurtenissen die zij in diezelfde periode zou kunnen hebben waargenomen.

De vaststelling dat de vroegste kinderherinneringen bij velen alledaagse en onverschillige indrukken als inhoud hebben, staat in scherpe tegenstelling met onze verwachting en moet wel bevreemdend overkomen. Deze indrukken die bij het beleven ervan bij het kind geen affect konden ontwikkelen, werden toch zeer gedetailleerd – men mag zeggen: *overduidelijk* – opgemerkt, terwijl ongeveer gelijktijdige gebeurtenissen niet in het geheugen werden behouden, zelfs niet wanneer ze volgens de getuigenis van de ouders het kind toentertijd sterk hebben aangegrepen. Zo vertellen de Henri's over een professor in de filologie wiens vroegste herinnering, daterend uit de periode tussen zijn drie en vier jaar, hem het

beeld van een gedekte tafel toont waarop een schotel met ijs staat. In dezelfde periode situeert zich ook de dood van zijn grootmoeder, die het kind volgens de verklaring van zijn ouders erg aangegrepen had. De huidige professor in de filologie herinnert zich uit deze periode echter niets van dit sterfgeval maar enkel een schotel met ijs.

Een ander meldt als eerste kinderherinnering een episode over een wandeling tijdens dewelke hij een dikke tak van een boom afbrak. Hij gelooft vandaag nog te kunnen aangeven op welke plaats dit voorviel. Er waren meerdere personen daarbij aanwezig van wie een hem hielp.

De Henri's beschouwen dergelijke gevallen als zeldzaam; naar mijn – weliswaar meestal bij neurotici verzamelde – ervaringen zijn ze tamelijk frequent. Een van hun proefpersonen waagde zich aan een verklaring voor deze omwille van hun onschuld onbegrijpelijke herinneringsbeelden, verklaring die ik als geheel juist moet erkennen. Hij meent dat in dergelijke gevallen de betreffende scène wellicht slechts *onvolledig* in het geheugen werd bewaard en juist daarom nietszeggend lijkt. In de vergeten gedeelten zou wel al datgene besloten liggen wat de indruk opmerkenswaardig maakte. Ik kan bevestigen dat het werkelijk zo toegaat, alleen stel ik voor om in plaats van over "vergeten elementen van de gebeurtenis" te spreken over "weggelaten elementen". Het is mij vaak gelukt de ontbrekende stukken van de kinderervaringen door psychoanalytische behandeling te ontdekken en zo het bewijs te leveren dat de indruk waarvan slechts een stuk in het geheugen bewaard bleef, na de vervollediging ervan, de veronderstelling ondersteunt dat het de belangrijkste dingen zijn die onthouden worden. Daarmee is echter nog geen verklaring gegeven voor de eigenaardige keuze die het geheugen maakt uit de elementen van een gebeurtenis. Men moet zich eerst afvragen waarom juist het betekenisvolle onderdrukt en het onverschillige behouden wordt. Tot een verklaring komt men pas wanneer men dieper in het mechanisme van dergelijke processen doordringt. Men vormt zich dan de voorstelling van twee psychische krachten die bij de totstandkoming van deze herinneringen betrokken zijn, waarvan de ene het belang van de gebeurtenis als motief neemt om deze te willen herinneren, terwijl de andere echter – een weerstand – deze keuze bestrijdt. Beide tegengesteld werkende krachten heffen elkaar niet op. Het is niet zo dat het ene motief het andere – met of zonder verlies – overweldigt, maar er komt een compromis tot stand, ongeveer analoog aan de vorming van een resultante in een krachtenparallelogram. Het compromis bestaat hierin, dat het niet de betreffende gebeurtenis zelf is die in het herinneringsbeeld opgenomen wordt – hier haalt de weerstand haar gelijk – maar een ander psychisch element, dat met het aanstootgevende nauw

geassocieerd is. Hierin toont zich opnieuw de macht van het eerste principe dat poogt om betekenisvolle indrukken te fixeren door de constructie van reproduceerbare herinneringsbeelden. Het resultaat van dit conflict is dan dat in plaats van het oorspronkelijk, door de gebeurtenis gerechtvaardigd herinneringsbeeld een ander tot stand komt dat tegenover het eerste in bepaalde mate associatief *verschoven* is. Gezien de belangrijke delen van de indruk precies deze zijn die aanstootgevend waren, moet de vervangende herinnering van deze belangrijke elementen gespeend zijn; ze zal daarom gemakkelijk banaal lijken. Zij is onbegrijpelijk omdat wij de reden van haar behoud in het geheugen graag vanuit haar eigen inhoud zouden willen verklaren, terwijl deze schuilt in de relatie met een andere, onderdrukte inhoud. Om mij van een populaire vergelijking te bedienen: een bepaalde belevenis uit de kindertijd doet zich in het geheugen gelden, niet omdat zij zelf van goud is, maar omdat zij bij goud ligt.²

Onder de vele mogelijke gevallen van vervanging van een psychische inhoud door een andere, die tot stand komen in verschillende psychologische constellaties, is het geval dat bij de hier beschouwde kinderherinneringen voorligt, namelijk dat de onbelangrijke delen van een belevenis de belangrijke ervan in het geheugen vervangen, duidelijk een van de eenvoudigste. Het is een verschuiving op de contiguiteitsassociatie, en wanneer men het gehele proces overweegt, een verdringing met vervanging door iets naburig (in tijd en ruimte). Ik heb eens gelegenheid gehad (Freud, 1896b: 392-403) een zeer gelijkaardig voorbeeld van vervanging mee te delen uit de analyse van een geval van paranoia. Ik vertelde over een hallucinerende vrouw bij wie de stemmen grote stukken uit de novelle *Die Heiterethei* van Otto Ludwig herhaalden, en wel precies de minst belangrijke en minst samenhangende stukken ervan. De analyse toonde aan dat het andere passages van hetzelfde verhaal waren die de pijnlijkste gedachten in de patiënte hadden wakker geroepen. Het pijnlijke affect was een motief voor de afweer, de motieven voor de voortzetting van deze gedachten konden niet onderdrukt worden en op die manier vormde zich het compromis waarbij de onschuldige passages met pathologische kracht en duidelijkheid in het geheugen naar voren traden. Het hier onderkende proces: *conflict, verdringing, vervanging met compromisvorming* keert terug bij alle psychoneurotische symptomen en verschaft de sleutel voor het begrijpen van de symptoomvorming. Het is aldus niet zonder betekenis wanneer dit zich ook in het psychisch leven

2. [Deze vergelijking zal Freud opnieuw aanvoeren in hoofdstuk VII van *De grap en haar relatie met het onbewuste* (1905c: 207).]

van het normale individu laat aanwijzen. Dat het bij normale mensen de keuze van precies de kinderherinneringen beïnvloedt, verschijnt als een nieuwe aanwijzing voor de reeds aangetoonde nauwe verbanden tussen het zielenleven van kinderen en het psychisch materiaal van de neurosen.

De klaarblijkelijk zeer belangrijke processen van de normale en pathologische afweer en de resultaten van de verschuiving waartoe zij leiden, zijn, voor zover ik weet, door psychologen nog helemaal niet bestudeerd, en het moet nog vastgesteld worden in welke lagen van de psychische activiteit en onder welke voorwaarden zij zich laten gelden. De reden voor deze nalatigheid kan zijn dat ons psychisch leven, in zoverre het object van onze *bewuste* innerlijke waarneming is, niets van deze processen laat kennen, tenzij in die gevallen die we als "denkfouten" classificeren, of in vele op komisch effect gerichte psychische operaties. De bewering dat een psychische intensiteit kan verschuiven van de ene voorstelling, die dan verlaten blijft, naar de andere, die dan de psychologische rol van de eerste verderzet, is ons even bevreemdend als bepaalde kenmerken van de Griekse mythologie, zoals bijvoorbeeld wanneer de goden een mens met schoonheid bekleden als met een sluier, daar waar *wij* een transfiguratie enkel kennen door een verandering in de mimiek.

Verdere onderzoeken over de onverschillige kinderherinneringen hebben mij geleerd dat hun ontstaan ook anders kan geschieden en dat zich achter hun schijnbare onschuld een onvermoede betekenis kan verbergen. Hiervoor wil ik mij echter niet beperken tot louter bewering, maar wil ik een enkel voorbeeld uitvoerig uiteenzetten. Dit voorbeeld lijkt mij onder een groot aantal gelijkaardige het meest leerrijk en het wint stellig aan waarde doordat het toebehoort aan een niet of zeer weinig neurotisch individu.

Een achtendertigjarige academisch gevormde man, die niettegenstaande het feit dat zijn beroep in een heel ander veld ligt een interesse voor psychologische vragen bewaard heeft sinds ik hem door de psychoanalyse kon bevrijden van een kleine fobie, vestigde in het voorjaar mijn aandacht op zijn kinderherinneringen die reeds in de analyse een zekere rol gespeeld hadden. Na kennisname van het onderzoek van V. en C. Henri deelde hij mij volgende samenvattende beschrijving mee:

"Ik beschik over een aanzienlijk aantal vroege kinderherinneringen die ik met grote zekerheid kan dateren. Op de leeftijd van drie jaar heb ik namelijk mijn kleine geboorteplaats verlaten om in een grote stad te gaan wonen. Mijn herinneringen hebben allemaal betrekking op mijn geboorteplaats en situeren zich dus in de tijdsspanne tussen mijn tweede

en derde levensjaar. Het zijn meestal korte scènes die echter zeer goed bewaard gebleven zijn en gevormd uit alle details van de zintuiglijke waarneming, dit geheel in tegenstelling tot mijn herinneringsbeelden uit rijpere jaren welke het visuele element volledig ontberen. Vanaf het derde jaar worden de herinneringen schaarser en minder duidelijk en komen er leemtes voor die wellicht meer dan een jaar omvatten. Pas vanaf het zesde of zevende jaar, geloof ik, wordt de stroom van herinneringen meer continu. Verder deel ik de herinneringen vanaf het verlaten van mijn eerste verblijfplaats in drie groepen in. Een eerste groep wordt gevormd door die scènes die mijn ouders mij later herhaaldelijk verteld hebben. Daarbij voel ik mij niet zeker of ik het herinneringsbeeld van bij de aanvang gehad heb, dan wel of ik dit na zo'n verhaal gecreëerd heb. Ik stel vast dat er ook voorvallen zijn die ondanks het herhaaldelijk verhalen ervan door mijn ouders bij mij met geen enkel herinneringsbeeld overeenstemmen. Aan de tweede groep hecht ik meer waarde. Het zijn scènes waarover mij – voor zover ik weet – niets werd verteld, waarover mij soms ook niets *kon* verteld worden, daar ik de erbij betrokken personen – kinderjuffrouw, speelkameraadjes – nooit teruggezien heb. Over de derde groep zal ik het later hebben. Wat de inhoud van deze scènes en hun aanspraak op bewaring in het geheugen betreft, mag ik beweren dat ik niet helemaal zonder oriëntering ben. Ik kan weliswaar niet zeggen dat de behouden herinneringen overeenstemmen met de belangrijkste gebeurtenissen uit elke periode, of met wat ik vandaag als dusdanig zou beoordelen. Van de geboorte van mijn zus die tweeënhalf jaar jonger is dan ikzelf, weet ik niets af; de afreis, de aanblik van de spoorweg en de lange wagenrit voordien hebben geen spoor achtergelaten in mijn geheugen. Twee kleine voorvallen van deze treinreis heb ik daarentegen wel opgemerkt en kwamen aan bod, zoals u zich herinnert, in de analyse van mijn fobie. De grootste indruk had toch de kwetsuur in mijn gelaat moeten achterlaten, een kwetsuur waarbij ik veel bloed verloor en die door een chirurg moest gehecht worden.³ Ik kan het litteken dat van dit ongeval getuigt vandaag nog voelen maar ik weet van geen herinnering die direct of indirect naar deze belevenis verwijst. Overigens was ik toen misschien nog geen twee jaar oud".

"Bijgevolg verwonder ik mij over de beelden en scènes van beide eerste groepen herinneringen niet. Het zijn alleszins verschoven herinneringen waaruit het belangrijkste meestal weggelaten werd; in enkele ervan werd

3. [In *De droomduiding* (1900a: 57 noot 19, 646) verwijst Freud twee keer naar dit gebeuren zoals ook in brief 142 van 15 oktober 1897 aan Wilhelm Fließ (Freud, 1985c: 291-294) en in college 13 over "Archaische trekken en infantilisme van de droom" van de *Colleges inleiding tot de psychoanalyse* (Freud, 1916-17: 219).]

het minstens aangeduid en bij andere is het voor mij gemakkelijk om ze na bepaalde aanwijzingen te vervolledigen. Wanneer ik dit doe dan verkrijg ik een grotere samenhang tussen de afzonderlijke herinneringsfragmenten en zie ik duidelijk welke kinderlijke interesse precies dit voorkomen bij het geheugen had aanbevolen. Anders is het echter gesteld met de inhoud van de derde groep, waarvan ik de bespreking tot nu heb uitgesteld. Hier gaat het om materiaal – een langere scène en meerdere korte beelden –, waarmee ik werkelijk niets weet aan te vangen. De scène lijkt mij tamelijk onverschillig te zijn en haar fixatie onbegrijpelijk. Staat u mij toe dat ik u haar beschrijf: ik zie een vierhoekige, enigszins afhellende weide, groen en dicht begroeid; in het groen zeer veel gele bloemen, blijkbaar de gewone paardebloem. Bovenaan de weide staat een boerderij waar voor de deur twee vrouwen druk staan te praten, de boerin met hoofddoek en een kinderjuffrouw. Op de weide spelen drie kinderen, een ervan ben ikzelf (tussen twee en drie jaar oud), de twee anderen zijn mijn neef, die ongeveer een jaar ouder is, en mijn ongeveer even oude nicht, zijn zus. We plukken de gele bloemen en houden elk een aantal reeds geplukte bloemen in de handen. Het kleine meisje heeft de schoonste ruiker; wij schavuiten echter vallen haar als bij afspraak aan en beroven haar van de bloemen. Ze loopt wenend de weide op en krijgt van de boerin een groot stuk roggebrood als troost. Zogauw wij dat gezien hebben, werpen wij de bloemen weg, snellen eveneens naar het huis en verlangen ook brood. Wij krijgen het ook en de boerin snijdt het brood met een lang mes. In mijn herinnering smaakt dit brood heerlijk en hiermee breekt de scène af".

"Wat van deze belevenis rechtvaardigt nu het opslaan ervan in het geheugen? Ik heb mij er vergeefs het hoofd over gebroken. Ligt het accent op onze onvriendelijkheid jegens het kleine meisje, zou het geel van de paardebloemen, die ik nu uiteraard helemaal niet mooi vind, mij toen zo zijn bevallen of had mij na het rondartelen op de weide het brood zoveel beter gesmaakt dan anders, zodat daaruit een onuitwisbare indruk ontstaan is? Verbanden van deze scène met het gemakkelijk te raden belang dat de andere kinderscènes samenhoudt, kan ik ook niet vinden. Ik heb heel algemeen de indruk dat deze scène niet klopt, het geel van de bloemen springt uit het geheel te sterk naar voor en de aangename smaak van het brood lijkt mij ook overdreven, hallucinatorisch. Ik moet daarbij denken aan beelden die ik eens op een burleske tentoonstelling gezien heb, waarin bepaalde onderdelen driedimensionaal weergegeven werden in plaats van geschilderd, uiteraard de meest onpassende, bijvoorbeeld de rondingen van de afgebeelde dames. Kan u mij nu een weg tonen die voert tot de verklaring of duiding van deze overbodige kinderherinnering?"

Ik achtte het aangewezen om te vragen sinds wanneer deze kinderherinnering hem bezighield, of hij meende dat zij sinds de kindertijd periodiek in zijn geheugen terugkeerde, dan wel of zij later, na een te herinneren aanleiding werd opgebouwd. Deze vraag was alles wat ik voor de oplossing van het probleem moest bijdragen; het overige vond mijn partner, die geen beginneling was in dergelijke arbeid, zelf.

Hij antwoordde: "Daaraan heb ik nog niet gedacht. Nadat u mij deze vraag gesteld hebt, ben ik er stellig van overtuigd dat deze kinderherinnering mij in mijn jonge jaren helemaal niet bezighield. Ik kan mij echter ook de aanleiding herinneren, waarvan de herwerking van deze en vele andere herinneringen aan mijn eerste levensjaren vertrok. Op zeventien jaar namelijk ben ik als student tijdens de vakantie voor het eerst teruggekeerd naar mijn geboorteplaats en wel als gast van een sinds vroeger bevriende familie. Ik weet zeer goed welk gevoel van opwinding toen bezit van mij heeft genomen. Maar ik besef wel dat ik u nu een heel groot stuk van mijn levensgeschiedenis moet vertellen. Het behoort erbij en u heeft het door uw vraag terug opgeroepen. Luister. Ik ben het kind van oorspronkelijk welgestelde mensen die, naar ik meen, in dat klein provincienest voldoende comfortabel geleefd hebben. Toen ik ongeveer drie jaar oud was, deed zich een catastrofe voor in de industriërijverheid waarin mijn vader werkzaam was. Hij verloor zijn vermogen en we verlieten noodgedwongen deze plaats om naar een grote stad te verhuizen. Dan volgden lange harde jaren. Ik geloof, dat zij het niet waard waren iets ervan te weerhouden. In de stad voelde ik mij nooit echt thuis. Ik denk nu dat de heimwee naar de mooie wouden van mijn geboorteplaats, waarin ik van zodra ik kon lopen mijn vader placht te ontvluchten, zoals een van toen weerhouden herinnering aantoont, mij nooit heeft verlaten. Het was mijn eerste vakantie op de buiten, ik was zeventien en was, zoals gezegd, te gast bij een bevriende familie die sinds onze verhuis zeer welstellend geworden was. Ik had de gelegenheid om de welvarendheid die daar heerste te vergelijken met de levenswijze bij ons thuis in de stad. Nu heeft ontwijken geen zin meer en ik moet u bekennen dat mij nog iets anders heftig opwond. Ik was zeventien jaar oud en in de gastfamilie was een vijftienjarige dochter op wie ik onmiddellijk verliefd werd. Het was mijn eerste verliefdheid die heel intens was maar die ik volkomen geheim hield. Na enkele dagen reisde het meisje af naar het opvoedingsinstituut van waaruit zij eveneens op vakantie gekomen was en deze scheiding na zo'n korte kennismaking dreef de heimwee pas echt ten top. Tijdens urenlange eenzame wandelingen door de teruggevonden heerlijke wouden bouwde ik luchtkastelen die eigenaardig genoeg niet naar de toekomst streefden maar

die het verleden verlangden te verbeteren. Indien er geen crisis was geweest en ik in mijn geboorteplaats zou zijn gebleven, op het land was opgegroeid en zo krachtig was geworden als de jongemannen van het huis, als de broers van mijn geliefde, en indien ik dan vaders beroep had verdergezet en uiteindelijk het meisje had gehuwd dat ik al die jaren zou hebben gekend. Ik twijfelde er natuurlijk geen ogenblik aan dat ik haar onder de omstandigheden geschapen door mijn fantasie, even sterk zou liefgehad hebben als ik toen werkelijk voelde. Merkwaaardig genoeg laat zij mij wanneer ik haar nu bij gelegenheid zie – toevallig huwde zij met iemand van hier – buitengewoon onverschillig, en toch kan ik mij precies herinneren hoe lang nadien de gele kleur van het kleed dat zij bij onze eerste ontmoeting droeg effect op mij heeft gehad wanneer ik deze ergens terugvond".

Dit klinkt helemaal gelijkaardig aan uw terloopse opmerking dat de gewone paardebloem u vandaag niet meer bevalt. Vermoedt u niet een verband tussen het geel van de kleding van het meisje en het zo overduidelijke geel van de bloemen in uw kinderscène?

"Mogelijk, maar het was niet hetzelfde geel. Het kleed was eerder geelbruin zoals goudlak. Ik kan u echter een tussenvoorstelling geven die bruikbaar zou kunnen zijn voor u. Ik heb later in de Alpen gezien dat sommige bloemen die in het dal lichte kleuren hebben zich op grote hoogte in donkerder kleuren hullen. Indien ik me niet vergis, komt er in de bergen dikwijls een aan de paardebloem zeer gelijkaardige bloem voor, die echter donkergeel is en dan met het kleed van mijn toenmalige geliefde qua kleur helemaal zou overeenstemmen. Dit is echter nog niet alles want nu kom ik op een in de tijd nabijgelegen tweede aanleiding, die mijn kinderindruk in mij opgeroepen heeft. Toen ik zeventien jaar oud was had ik mijn geboorteplaats teruggezien; drie jaar later was ik tijdens de vakantie op bezoek bij mijn nonkel. Ik trof er opnieuw de kinderen aan die mijn eerste speelkameraden geweest waren, dezelfde een jaar oudere neef en dezelfde nicht die even oud is als ikzelf, die allebei voorkomen in de kinderscène van de weide met de paardebloemen. Deze familie had gelijktijdig met ons mijn geboorteplaats verlaten en was in een verre stad opnieuw tot welstand gekomen."

En bent u daar opnieuw verliefd geworden, deze keer op je nicht, en heb je nieuwe fantasieën gecreëerd?

"Nee, deze keer verliep het anders. Ik was reeds op de universiteit, was geheel de slaaf van de boeken en had daarnaast niets over voor mijn nicht. Ik heb toen naar mijn weten geen dergelijke fantasieën gekoesterd. Maar ik geloof dat er tussen mijn vader en mijn nonkel het plan bestond dat ik

mijn wereldvreemde studie tegen een praktisch beter bruikbare zou inruilen, mij na beëindiging van mijn studies in de woonplaats van mijn nonkel zou vestigen en mijn nicht tot vrouw zou nemen. Wanneer men merkte hoe ik verzonken was in mijn eigen voornemens, liet men het plan wel weer varen; ik meen echter dat ik dit zeker geraden had. Pas later, als jonge geleerde, wanneer de levensnood hard was voor mij en ik zo lang diende te wachten op een betrekking in de stad, zal ik er wel vaak aan gedacht hebben dat mijn vader het eigenlijk goed met mij voorhad wanneer hij mij met dat trouwplan schadeloos wou stellen voor het verlies dat die eerste catastrofe met zich meebracht."

Indien u mij nog bevestigt dat u in datzelfde jaar kennis hebt gemaakt met de Alpenweide zou ik het opduiken van de bewuste kinderscène situeren in deze periode van moeizame strijd om den brode.

"Dat is juist. Bergtochten vormden toen het enige plezier dat ik mij veroorloofde. Maar ik begrijp u nog niet helemaal."

Een ogenblik. In uw kinderscène benadrukt u als het meest intensieve element het boerenbrood dat u uitstekend smaakt. Merkt u niet dat deze bijna hallucinatorisch gewaargeworden voorstelling met het idee van uw fantasie overeenkomt, dat indien u in uw geboorteplaats zou zijn gebleven en dat meisje gehuwd zou hebben, hoe comfortabel zou uw leven niet geweest zijn, of, symbolisch uitgedrukt, hoe goed zou uw brood, waarvoor u later strijden moest, u niet gesmaakt hebben? En het geel van de bloemen verwijst naar hetzelfde meisje. In de kinderscène komen trouwens elementen voor die zich louter op de tweede fantasie, waarin u uw nicht zou gehuwd hebben, laten betrekken. De bloemen wegwerpen in ruil voor brood lijkt mij geen slechte vermomming voor het plan dat uw vader met u had: u zou uw onpraktische idealen moeten opgeven en een "broodstudie" aanvatten, nietwaar?

"Heb ik op die manier de beide fantasiereeksen over hoe mijn leven meer comfortabel had kunnen geweest zijn, met elkaar versmolten, door het 'geel' en het 'land'brood uit de ene te nemen, en het wegwerpen van de bloemen en de personen uit de andere?"

Zo is het. U heeft de beide fantasieën op elkaar geprojecteerd en daarvan een kinderherinnering gemaakt. Het element van de Alpenbloemen is dan als het ware het merkteken voor de tijd van deze vorming. Ik kan u verzekeren dat men zulke dingen zeer vaak onbewust doet, zoals bij het dichten.

"Maar dan was het *geen* kinderherinnering maar een naar de kindertijd terugverplaatste fantasie. Een gevoel zegt mij echter dat de scène echt is. Hoe rijmt dit?"

Voor hetgeen ons geheugen ons aanbiedt bestaat er in het geheel geen garantie. Ik wil best toegeven dat de scène echt is en dan hebt u haar uit ontelbaar veel gelijkaardige of andere uitgezocht aangezien u bij machte was hun op zich onverschillige inhouden aan te wenden voor de uitbeelding van de beide fantasieën die voor u voldoende betekenisvol waren. Ik zou een dergelijke herinnering waarvan de waarde hierin bestaat, dat zij in het geheugen indrukken en gedachten uit een latere periode vertegenwoordigt, waarvan de inhoud met eerstgenoemde door symbolische en gelijkaardige verbanden verknoopt is, een *dekkerinnering* noemen. In elk geval zult u zich niet langer verwonderen over de regelmatige terugkeer van deze scène in uw gedachten. Men kan haar niet langer onschuldig noemen indien zij, zoals we ontdekten, de belangrijkste wendingen van uw levensgeschiedenis en de invloed van de twee machtigste drijfveren, honger en liefde, moet illustreren.

"De honger heeft zij inderdaad goed uitgebeeld, maar de liefde?"

In het geel van de bloemen, meen ik. Ik kan overigens niet loochenen dat de uitbeelding van de liefde in deze kinderscène ver achterblijft bij mijn andere ervaringen.

"Neen, volstrekt niet. De uitbeelding van de liefde is er zelfs de hoofdzaak van. Nu begrijp ik het! Denkt u even na, een meisje van bloemen beroven, dat heet toch: defloreren. Wat een tegenstelling tussen de onbeschaamdheid van deze fantasie en mijn schuchterheid bij de eerste en mijn onverschilligheid bij de tweede ontmoeting."

Ik kan u verzekeren dat zulke stoutmoedige fantasieën de vaak voorkomende vervollediging vormen van de jeugdige schuchterheid.

"Maar dan was het geen bewuste fantasie die ik me kan herinneren, maar een onbewuste, die zich in deze kinderherinneringen omzet?"

Onbewuste gedachten die de bewuste verder zetten. U denkt bij uzelf: wanneer ik die of die zou gehuwd hebben, en daarachter ontstaat de aandrift, zich dit huwelijk voor te stellen.

"Ik kan dit nu zelf aanvullen. Voor een onverlaat is de voorstelling van de bruidsnacht het meest verleidelijke van het thema; weet hij veel wat erna komt. Deze voorstelling waagt zich echter niet aan het licht, de heersende stemming van de bescheidenheid en het respect voor de meisjes houdt haar onderdrukt. Zo blijft zij onbewust ...".

En glipt weg in een kinderherinnering. U heeft gelijk, juist het grofzinnelijke aan de fantasie is er de grond voor dat zij zich niet tot een bewuste fantasie ontwikkelt, maar genoeg moet nemen als zinspeling in *verbloemde* vorm opgenomen te worden in een kinderscène.

"Waarom echter juist in een *kinderscène*, als ik vragen mag?"

Misschien juist omwille van de onschuld. Kunt u zich een sterkere tegenstelling indenken voor dergelijk sterk seksueel-agressief opzet dan kinderstreken? Overigens zijn voor het uitwijken van verdrongen gedachten en wensen naar kinderherinneringen meer algemene gronden doorslaggevend, want men kan dit bij hysterische personen heel regelmatig terugvinden. Ook schijnt het dat het herinneren van het langst vergane op zich vergemakkelijkt wordt door een lustmotief: "*Forsan et haec olim meminisse juvabit*".⁴

"Wanneer dit zo is dan heb ik alle vertrouwen in de echtheid van deze paardebloemscène verloren. Ik stel het mij zo voor dat uit de twee vermelde aanleidingen en ondersteund door zeer tastbare reële motieven, in mij de gedachte opduikt: wanneer u dit of dat meisje zou gehuwd hebben, dan was uw leven veel aangenamer geworden. Dat de zinnelijke stroming in mij de gedachten van de voorwaardelijke bijzinnen in die voorstellingen herhaalt die haar bevrediging kunnen bieden; dat deze tweede versie van dezelfde denkbeelden door haar onverzoenbaarheid met de heersende seksuele dispositie onbewust blijft, maar juist daardoor verder duurt in het psychische, wanneer de bewuste versie al lang door de veranderde realiteit uit de weg geruimd is. Dat de onbewust gebleven zin, volgens een geldende wet zoals u zegt, ernaar gestreefd heeft om zich in een kinderscène te transformeren welke wegens zijn onschuld bewust mag worden; dat deze daardoor een nieuwe omvorming moet ondergaan, of liever twee: een die de voorzin ontdoet van het aanstootgevende door dit figuurlijk uit te drukken, een tweede die de nazin in een vorm duwt die geschikt is voor de visuele uitbeelding, waartoe de middenvoorstelling brood/broodstudie gebruikt wordt. Ik zie in dat ik door de productie van een dergelijke fantasie als het ware een vervulling van beide onderdrukte wensen – naar het defloreren en naar het materieel welzijn – tot stand gebracht heb. Maar nadat ik mij van de motieven die tot het ontstaan van de paardebloemfantasie voerden zo volkomen rekenschap kan geven, moet ik aannemen dat het hier om iets gaat dat zich nooit heeft voorgedaan maar dat onrechtmatig tussen mijn kinderherinneringen werd binnengesmokkeld."

Nu moet ik evenwel de echtheid ervan verdedigen. U gaat te ver. U hebt zich door mij laten zeggen dat elke dergelijke onderdrukte fantasie de tendens heeft uit te wijken naar een kinderscène. Neemt u daarbij aan dat dit niet lukt wanneer er geen dergelijk herinneringsspoor aanwezig is dat haar als het ware tegemoet komt en waarvan de inhoud raakpunten heeft met deze van de fantasie. Wanneer een dergelijk raakpunt gevonden wordt

4. ["Ook dit verrijkt eens uw herinnering", (Vergilius, 1965: 8) – Nvdv.]

– hier het defloreren, het wegnemen van de bloemen –, dan wordt de overige inhoud van de fantasie door alle toelaatbare tussenvoorstellingen (denkt u aan het brood!) vervormd tot nieuwe raakpunten met de inhoud van de kinderscène gevonden worden. Het is zeer goed mogelijk dat tijdens dit proces ook de kinderscène zelf veranderingen ondergaat; ik ben er zeker van dat op deze manier ook herinneringsvervalsingen tot stand komen. In uw geval lijkt de kinderscène slechts gegraveerd geweest te zijn; denkt u maar aan het overmatig beklemtonen van het geel en aan het brood dat overdreven lekker smaakt. Dit ruwe materiaal was echter bruikbaar. Indien dit niet zo was geweest dan had deze herinnering, uit alle andere, niet tot het bewustzijn kunnen doordringen. U zou nooit een dergelijke scène als kinderherinnering hebben bekomen, of wellicht een andere want u weet immers hoe gemakkelijk ons vernuft overal bruggen slaat. Voor de echtheid van uw paardebloemherinnering pleit naast uw aanvoelen, dat ik niet mag onderschatten, overigens nog iets anders. U onthoudt elementen die niet op te lossen zijn door uw mededelingen en die ook niet passen bij de uit de fantasie stammende betekenissen. Zo bijvoorbeeld wanneer uw neef u helpt om de kleine te beroven van de bloemen. Kunt u met dergelijke hulp bij het defloreren een betekenis verbinden? Of met de groep van de boerin en de kinderjuffrouw voor het huis?

"Ik geloof het niet."

Dus de fantasie valt niet volledig samen met de kinderscène, maar leunt er slechts op enkele punten bij aan. Dit pleit voor de echtheid van de kinderherinnering.

"Gelooft u dat een dergelijke duiding van schijnbaar onschuldige kinderherinneringen vaak aan de orde is?"

Naar mijn ervaringen zeer vaak. Willen wij bij wijze van scherts proberen of de beide voorbeelden van de Henri's de duiding toelaten als dekherinnering voor latere gebeurtenissen en wensen? Ik bedoel de herinnering aan de gedekte tafel waarop een schaal met ijs staat, wat met de dood van de grootmoeder moet samenhangen, en als tweede de herinnering aan de dikke tak die het kind tijdens een wandeling afbreekt en waarbij iemand anders hulp biedt.

Hij bezon zich een poos: "Met de eerste herinnering weet ik niets aan te vangen. Er is zeer waarschijnlijk een verschuiving in het spel maar de tussenschakels zijn niet te raden. Voor de tweede herinnering zou ik mij aan een duiding wagen indien de persoon die haar meedeelde geen Fransman was".

Nu begrijp ik u niet. Wat zou dat veranderen?

"Dit verandert veel, aangezien de talige uitdrukking waarschijnlijk de verbinding vormt tussen de dekherinnering en hetgeen zij verbergt. In het Duits is 'zich aftrekken'⁵ een bekende vulgaire toespeling op de onanie.⁶ De scène zou de herinnering aan een later gebeurde verleiding tot onanie terugwijzen naar de vroege kindertijd, aangezien hem iemand daarbij helpt. Dit klopt echter niet omdat er in de kinderscène zoveel andere personen aanwezig zijn."

Terwijl de verleiding tot onanie in eenzaamheid en in het geheim moet hebben plaatsgevonden. Net deze tegenstelling pleit voor uw interpretatie en dient opnieuw om de scène onschuldig te maken. Weet u wat het betekent wanneer we in de droom "vele vreemde mensen" zien, zoals dit bij naaktheidsdromen zo vaak voorkomt en waarbij wij ons zo ontzettend gegeneerd voelen? Niets anders dan – geheimenis, die op deze manier door haar tegendeel uitgedrukt wordt.⁷ Overigens blijft de duiding een scherts want we weten immers werkelijk niet of een Fransman in de woorden *casser une branche d'un arbre* of in een enigszins gewijzigde uitdrukking een toespeling op de onanie zou herkennen.

*

Het begrip van een *dekherinnering* als dusdanig, die haar geheugenwaarde niet aan de eigen inhoud maar wel aan het verband van deze laatste met een andere onderdrukte inhoud dankt, mag uit de voorgaande, zo getrouw mogelijk weergegeven analyse enigszins duidelijk geworden zijn. Naargelang de aard van deze betrekking kan men verschillende klassen van dekherinneringen onderscheiden. Van twee van deze klassen hebben wij onder de zogenaamde vroegste kinderherinneringen voorbeelden gevonden, indien we namelijk de onvolledige en daardoor onschuldige infantiele scène onder het begrip van de dekherinnering scharen. Het is te voorzien dat dekherinneringen ook uit de geheugenresten uit latere levensperioden gevormd worden. Wie het hoofdkenmerk ervan – zij worden goed herinnerd ondanks een volledig onverschillige inhoud –, voor ogen houdt, zal gemakkelijk talrijke voorbeelden van deze aard in zijn geheugen kunnen terugvinden. Een gedeelte van deze dekherinneringen met een inhoud die later werd beleefd, dankt zijn betekenis aan de betrekking met de onderdrukt gebleven ervaringen uit de vroege jeugd, omgekeerd dus aan de door mij geanalyseerde voorbeelden waarin een

5. ["Sich einen ausreißen" – Nvdv.]

6. [Cf. *De droomduiding* (Freud, 1900a: 416, noot 93).]

7. [*Ibid.*: 304-305.]

kinderherinnering gerechtvaardigd wordt door later beleefde ervaringen. Naargelang het chronologisch verband tussen het dekkende en het gedekte, kan men de dekherinnering als een *teruglopende* of als een *vooruitgrijpende* benoemen. Volgens een ander verband onderscheidt men positieve en negatieve dekherinneringen (of *weerstandsherinneringen*⁸), waarvan de inhoud tegengesteld is aan de onderdrukte inhoud. Dit hele thema verdient een veel grondiger behandeling maar ik stel mij er hier mee tevreden de aandacht te vestigen op de gecompliceerde – overigens aan de hysterische symptoomvorming geheel analoge – processen die bij de vorming van onze herinneringsschatten betrokken zijn.

Onze vroegste kinderherinneringen zullen steeds voorwerp van een bijzondere interesse zijn, omdat het bij de aanvang aangehaalde probleem, namelijk hoe het komt dat de voor de toekomst meest werkzame indrukken geen herinneringsbeeld nodig hebben, aanspoort tot nadenken over het ontstaan van de bewuste herinneringen in het algemeen. Men zal stellig vooreerst geneigd zijn om de zopas behandelde dekherinneringen als heterogene bestanddelen af te zonderen van de kindergeheugenresten, en om zich eenvoudig voor te stellen dat de overige beelden gelijktijdig met het ervaren ontstaan, als rechtstreeks gevolg van de inwerking van het beleefde en vanaf dan af en toe terugkeren volgens de bekende reproductiewetten. Een nauwkeuriger observatie levert echter enkele elementen op die slecht passen bij deze opvatting. Vooreerst dit: in de meeste betekenisvolle en verder onberispelijke kinderscènes ziet men in de herinnering de eigen persoon als kind, waarvan men weet dat men zelf dat kind is; men ziet dit kind echter zoals een observator van de scène dit van buitenaf zou zien. De Henri's verzuimen niet op te merken dat vele van hun proefpersonen deze eigenaardigheid van de kinderscènes uitdrukkelijk naar voren schuiven. Het is duidelijk dat dit herinneringsbeeld geen getrouwe herhaling kan zijn van de toen ontvangen indruk. Men bevond zich immers midden in de situatie en men sloeg geen acht op zichzelf maar op de buitenwereld.

Zoals altijd wanneer in een herinnering de eigen persoon als een object tussen andere objecten verschijnt, mag men dit contrast tussen het handelend en het herinnerend ik als een bewijs beschouwen voor het feit dat de oorspronkelijke indruk een bewerking ondergaan heeft. Het lijkt alsof een herinneringsspoor uit de kindertijd hier werd terugvertaald naar een plastische en visuele vorm uit een latere (opwekkings-)tijd. Van een reproductie van de oorspronkelijke indruk is echter nooit iets tot het bewustzijn doorgedrongen.

8. ["Trutzerinnerungen" – Nvdv.]

Nog meer bewijskracht ten gunste van deze andere opvatting van de kinderscènes moet men een tweede feit toeschrijven. Onder de met even grote beslistheid en duidelijkheid optredende kinderherinneringen aan belangrijke gebeurtenissen bevinden zich een aantal scènes die na controle – bijvoorbeeld door de herinneringen van volwassenen – vervalst blijken te zijn. Zij werden niet geheel verzonnen maar zijn vals in die zin dat zij een situatie naar een plaats verleggen waar deze niet heeft plaatsgevonden (zoals dit ook het geval is in een door de Henri's meegedeeld voorbeeld), dat zij personen met elkaar versmelten of verwisselen, of dat zij een samenstelling van twee afzonderlijke ervaringen blijken te zijn. De gewone onbetrouwbaarheid van het geheugen speelt precies hier, gezien de sterke zinnelijke intensiteit van de beelden en het prestatievermogen van de jeugdige geheugenfunctie, stellig geen grote rol. Meer nauwkeurige onderzoeken tonen veeleer aan dat dergelijke herinneringsvervalsingen tendentius zijn, dat wil zeggen dat zij de doeleinden dienen van de verdringing en de vervanging van aanstootgevende of onaangename indrukken. Ook deze vervalste herinneringen moeten dus in een periode ontstaan zijn waarin dergelijke conflicten en aandriften tot verdringing zich reeds in het zielenleven konden doen gelden, veel later dus dan de periode waaraan hun inhoud herinnert. Ook hier is de vervalste herinnering echter de eerste waar we iets van af weten; het materiaal aan herinneringssporen waaruit zij werd gesmeed, bleef inzake zijn oorspronkelijke vorm onbekend voor ons.

Een dergelijk inzicht verkleint ons inziens de afstand tussen de dekherinneringen en de overige herinneringen uit de kindertijd. Wellicht is het in het algemeen twijfelachtig of we wel bewuste herinneringen *uit* de kindertijd hebben. Misschien is het veeleer zo dat we enkel beschikken over *aan* de kindertijd *gerelateerde* herinneringen. Onze kinderherinneringen tonen ons de eerste levensjaren, niet zoals zij waren, maar hoe zij verschenen bij latere opwekking. Bij hun opwekking zijn deze kinderherinneringen niet, zoals men gewoon is te zeggen, *opgedoken*, maar werden zij *gevormd*, en een hele reeks motieven, waaraan historische betrouwbaarheid weinig gelegen is, heeft deze vorming evenals de keuze van de herinneringen mee beïnvloed.⁹

Bibliografie

9. [Dit type van dekherinnering is verwant aan de "retrospectieve fantasieën" die Freud later geregeld bespreekt, bijvoorbeeld in de Rattenman (Freud, 1909d: 58-61, noot 45), in de hoofdstukken V en VII van de Wolfenman (Freud, 1918b: 75-89, 102-120) en in colleges 21 en 23 van de *Colleges inleiding tot de psychoanalyse* (Freud, 1916-17: 346-365, 386-406).]

- S. Bernfeld (1946), "Ein unbekanntes autobiographisches Fragment", in S. Bernfeld & S.C. Bernfeld, *Bausteine der Freud-Biographik*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1988, pp. 93-111.
- S. Freud (1896b), "Weitere Bemerkungen über die Abwehr-Neuropsychosen", *G.W.*, I, 1977, pp. 377-403.
- S. Freud (1896c), "Over de etiologie van de hysterie", *Klinische beschouwingen I*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1985, pp. 9-45.
- S. Freud (1899a), "Über Deckerinnerungen", *G.W.*, I, 1977, pp. 531-554.
- S. Freud (1899a), "Screen memories", *S.E.*, III, 1962, pp. 303-322.
- S. Freud (1900a), *De droomduiding, Psychoanalytische duiding 2/3*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1987.
- S. Freud (1905c), *De grap en haar relatie met het onbewuste, Psychoanalytische duiding 5*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1988, pp. 9-263.
- S. Freud (1908e [1907]), "De dichter en het fantaseren", *Cultuur en religie 2*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1983, pp. 9-23.
- S. Freud (1909d), "Opmerkingen over een geval van dwangneurose ['De Rattenman']", *Ziektegeschiedenissen 5*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1989, pp. 9-103.
- S. Freud (1910c), *Een jeugdherinnering van Leonardo da Vinci, Cultuur en religie 2*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1983, pp. 25-117.
- S. Freud (1916-17), *Colleges inleiding tot de psychoanalyse, Inleiding tot de psychoanalyse 1/2*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1989.
- S. Freud (1918b), "Uit de geschiedenis van een kinderneurose ['De Wolvenman']", *Ziektegeschiedenissen 3*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1981.
- S. Freud (1985c), *Briefe an Wilhelm Fließ 1887-1904*, Frankfurt am Main, Fischer, 1986.
- Vergilius, (1965), *Aeneis*, (vertaling door A. Rutgers van der Loeff), Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel.